

Шифр: **ОБРАЗ УКРАЇНИ**

**ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ «УКРАЇНИ» В ЕТНІЧНІЙ СВІДОМОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ПІДЛІТКІВ**

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Теоретичний аналіз проблеми становлення етнічної свідомості у молодшому шкільному та підлітковому віці.....	5
1.1. Структура етнічної свідомості та етапи її розвитку	5
1.2. Розвиток етнічної свідомості в молодшому шкільному віці	8
1.3. Становлення етнічної свідомості в підлітковому та юнацькому віці	9
Розділ II. Методи та методика дослідження.....	11
2.1. Методичні підходи до організації емпіричних досліджень етнічної свідомості.....	11
2.2. Методика та процедура дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків	12
Розділ III. Результати дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків.....	15
3.1 Загальна характеристика типів образу України в етнічній свідомості дітей	15
3.2. Особливості образу України в етнічній свідомості молодших школярів	17
3.3. Специфіка образу України в етнічній свідомості підлітків	19
3.4. Порівняльний аналіз особливостей образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків	20
Висновки	24
Список використаних джерел	27
Додатки.....	30

Вступ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розбудови Української держави дослідження образу рідної країни у свідомості молодших школярів та підлітків має важливе прикладне значення. Виклики, що постали перед Україною в останні роки, та обумовлені ними зміни у соціально-політичній, економічній, культурній сферах стали певним каталізатором об'єднання нації у межах єдиних національних інтересів та цінностей. Події останніх років (Революція Гідності, АТО, інтеграція в ЄС) обумовили як позитивні, так і негативні зміни етнічної свідомості різних верств населення. Лише створюючи умови для позитивної етнічної самоідентифікації особистості на ранніх етапах дорослішання ми можемо очікувати успішну етнічну соціалізацію за будь-яких екстраординарних умов у майбутньому. Діти, які матимуть позитивну етнічну ідентичність, пишатимуться своєю етнічною належністю, зможуть у майбутньому займати активну громадянську позицію, розбудовувати рідну країну та підтримувати конструктивні міжетнічні взаємини з представниками інших країн. Знання особливостей етнічної ідентичності дітей, що проживають в різних регіонах України, є важливими для цілеспрямованого формування етнічної свідомості майбутніх громадян нашої країни.

Об'єкт дослідження: етнічна свідомість в молодшому шкільному та підлітковому віці.

Предмет дослідження: образ України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків.

Гіпотеза дослідження: молодші школярі та підлітки, які проживають у різних регіонах України, мають відмінні типи образу рідної країни.

Мета дослідження: вивчити особливості образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків, що проживають в різних регіонах.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези було поставлено такі **завдання:**

1. Вивчити особливості образу України в свідомості молодших школярів.
2. Дослідити особливості образу України в свідомості підлітків.

3. Виокремити спільні та відмінні характеристики образу рідної країни в свідомості дітей молодшого шкільного та підліткового віку, що проживають в різних регіонах.

Теоретико-методологічною основою дослідження є основні теоретичні положення про структурні компоненти свідомості особистості (Дж.Келлі, Г.Олпорт), чинники формування етнічної свідомості особистості на різних етапах онтогенезу (М.Й.Боришевський, В.В. Горбунова, О.М. Лозова, О.В.Савицька, Г.У. Солдатова, Ж. Піаже), дослідження етнічної ідентичності (О.М.Гриньова, Л.М.Співак) та стереотипізації (В.Ф. Загороднова, І.С.Кон, Т.Нельсон).

Методи та організація дослідження: у процесі дослідження були використані методи теоретичного аналізу та узагальнення наукових першоджерел, проєктивний метод, методи кількісної та якісної обробки отриманих даних. Для отримання емпіричних даних було побудовано авторський діагностичний інструмент «Заверши картину».

Надійність та вірогідність дослідження: забезпечувалися репрезентативністю вибірки (100 осіб), застосуванням методів, що відповідають меті та завданням дослідження.

Практичне значення дослідження: отримані дані можуть бути використані у просвітницькій та розвивальній роботі вчителів та психологів, зорієнтованій на розвиток етнічної свідомості та формування позитивної етнічної ідентичності молодших школярів та підлітків.

Розділ I. Теоретичний аналіз проблеми становлення етнічної свідомості у молодшому шкільному та підлітковому віці

1.1. Структура етнічної свідомості та етапи її розвитку

Питання становлення етнічної свідомості особистості вивчали М.Й. Боришевський, В.В. Горбунова, Г.У. Солдатова, О.Г.Шмельов та інші автори.

Під етнічною свідомістю у психології розуміють систему поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Такі уявлення формуються у процесі онтогенезу, накопичуються за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи [8].

На думку з Г.У. Солдатової, формування етнічного в особистості зумовлене системою процесів, а саме: етнічна ідентифікація (ототожнення та самовизначення особистості через етнічну групу); міжетнічна диференціація (розділення «своєї» і «чужих» етнічних груп і розуміння певних міжетнічних відмінностей); усвідомлене ставлення до «своєї» і «чужої» етнічних груп [24].

Оскільки певні уявлення, установки, знання становлять етнічну свідомість, то аналіз структурної будови особистісного конструкту етнічної свідомості особистості має на меті вивчення особливостей кількісного складу та взаємозв'язку цінностей і смислів етнічної свідомості [5]. Для опису та дослідження структурних особливостей саме індивідуальної етнічної свідомості В.В. Горбунова вважає за потрібне використовувати поняття «когнітивна складність особистості», котра «розуміється як ієрархічність і взаємопов'язаність системи смислів та цінностей етнічної свідомості особистості: багатовимірність етнічного оцінювання, здатність людини до конструювання міжетнічного сприймання та взаємодії на основі численних параметрів» [6, с. 51].

З допомогою певної системи особистісних конструктів людина перш за все будує образ Я, за допомогою якого вона може оцінювати і прогнозувати власні вчинки, події, що відбуваються у навколишньому середовищі, і як наслідок формувати власну поведінку, здійснювати комунікацію з іншими. Але конструкти не засвоюються з-зовні, а створюються самою людиною, тобто вони набувають власне індивідуального значення [6, с. 50].

У психології поряд з терміном «етнічна свідомість» як синонімічний використовується термін «етнічна самосвідомість». Останній термін у своїх роботах використовує В.Ю. Хотинець. Під етнічною самосвідомістю особистості дослідник розуміє систему усвідомлюваних уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих та етноінтегруючих компонентів життєдіяльності етнічної групи. На думку автора, наслідком формування такої системи є усвідомлення людиною себе як представника визначеної етнічної спільноти [30; 31].

Етнічна ідентичність формується в процесі історичного розвитку етносу. Вона проявляється як відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами і є результатом когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення себе як представника конкретного етносу і відособлення від інших етносів [1; 24; 32].

Багатьма дослідниками був помічений той факт, що процес становлення етнічної ідентичності є закономірним наслідком завершення формування того чи іншого етапу психічного розвитку дитини. О.В. Савицька, Л. М. Співак зазначають, що одним з перших концепцій становлення етнічної ідентичності особистості висунув Ж. Піаже [21]. Дослідник виокремив три основні етапи:

1) в 6-7 років у дитини з'являються перші фрагментарні та несистематичні знання про власну етнічну належність (мова, особливості святкування свят та ін. – ознайомчий етап);

2) у 8-9 років має місце усвідомлення себе частиною цілого – своєї етнічної групи, дитина знає, чим її етнічна група відрізняється від інших (країна проживання, національність батьків – формування національних почуттів);

3) у 10-11 років відбувається повне становлення етнічної ідентичності (дитина виділяє свою культуру з характерними їй традиціями та особливостями з-поміж інших культур та ставить її на перше місце за значимістю).

Окремі науковці схильні вважати, що перші прояви неусвідомленої ідентифікації з етнічною групою з'являються у дітей з 3-4 років (через сприймання яскравих зовнішніх розбіжностей), однак більшість дослідників поділяють погляди Ж. Піаже, який вважав, що етнічної ідентичності дитина досягає вже у молодшому шкільному віці, оскільки у неї з'являється рефлексія [27].

Традиційно в енопсихології виокремлюють два види етнічної ідентифікації – позитивну та негативну. Сприятливою для розвитку особистості та етнічної групи вважають саме позитивну етнічну ідентифікацію. Діти і дорослі, які позитивно сприймають рідну країну, рідну етнічну групу та самих себе як представників етнічної групи, здатні до конструктивної побудови взаємин з представниками своєї та інших етнічних груп [8].

Позитивна етнічна ідентифікація дає особистості почуття психологічної безпеки і стабільності. Негативна етнічна ідентифікація – навпаки – пов'язана з низькою самооцінкою та невпевненістю у собі, формуванням негативного образу Я. Така ідентифікація обумовлює почуття меншовартості, сприяє збільшенню культурної дистанції з представниками інших етнічних груп, загостренню міжетнічної взаємодії [21].

Однією із структурних одиниць етнічної свідомості є різні види стереотипів. Поняття “стереотип” включає в себе дублювання, реконструювання чогось у певних сферах діяльності. Саме тому, “стереотип” у відношенні етнічної сфери означає систему закоренілих звичаїв, традицій певного етносу [6; 15].

Так як люди бажають зберегти власну етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи [11].

Традиційно виокремлюють кілька видів стереотипів. Уявлення та образи, що сформувались у певної спільноти щодо інших етнічних груп називають гетеростереотипами, а стереотипізовані уявлення про власну етнічну групу – автостереотипами [9].

Прояви культурних гетеро- та автостереотипів є неусвідомленими, адже засвоюються вкрай ненав'язливо – через традиції, звичаї, зразки поведінки представників того чи іншого етносу. На думку П.І. Гнатенка та О.М. Лозової стереотипи більше характеризують людину, ніж одяг чи взуття [14].

Отже, центральною складовою етнічної свідомості особистості є етнічна ідентифікація. Формування позитивної етнічної ідентифікації лежить в основі позитивного самосприймання та конструктивної міжетнічної взаємодії – особистість пишається своєю етнічною належністю, позитивно сприймає рідну країну, більшою мірою убезпечена від упередженого ставлення та стереотипізації інших етносів.

1.2. Розвиток етнічної свідомості в молодшому шкільному віці

Питання формування етнічної свідомості у молодшому шкільному віці вивчали В.В.Горбунова, О.М. Гріньова, В.Ф.Загороднова та інші дослідники.

На думку О.М. Гріньової, згаданий віковий період є найбільш чутливим для становлення національних почуттів, усвідомлення розрізненості між представниками інших етносів і формування позитивних навичок взаємодії у полікультурному просторі. Авторка зазначає, що становлення етнонаціональних особистісних конструктів свідомості учнів початкових класів обумовлені особливостями сімейного і шкільного виховання, специфікою конкретного етносу та іншими факторами [7].

Дослідниця підкреслює, щоб відбулося особистісне осмислення дитиною молодшого шкільного віку себе як представника певного етносу з притаманною даному етносу культурою, тобто, щоб відбувся процес етнічної ідентичності, необхідно акцентувати увагу на змістову площину традиційної культури даного

етносу, а не на формальний аспект проведення свят чи виконання ритуалів – слідування звичаям [7].

Горбунова В.В. зазначає, що рушійним чинником для процесу пізнання і усвідомлення як власного, так і чужого етносу дитини є зовнішня оцінка старших (чи позитивна чи негативна) та регуляція ними пізнавальної активності дитини [4].

Загороднова В.Ф. аналізує досвід формування етнічної свідомості дітей в різних країнах світу та пропонує для розвитку позитивної етнічної ідентичності учнів початкових класів застосовувати фольклорні засоби рідної етнічної групи [9].

Отже, завдяки ознайомленню дітей з творами усної народної творчості, роз'ясненню першопричин звичаїв, появи традицій, свят відбувається процес створення етнічно-національних конструктів, що стимулюватимуть розвиток конгнітивно-емоційної сфери молодших школярів, зокрема, розвиток національно-патріотичних почуттів.

1.3. Становлення етнічної свідомості в підлітковому та юнацькому віці

Питання формування етнічної свідомості підлітків та юнаків досліджували В.В.Горбунова, Н.А.Красавський, Г.Олпорт, Л.М.Співак, Г.А.Ставицький та інші дослідники.

У підлітковому та юнацькому віці завершується остаточне формування етнічної ідентичності, так як з'являється мотивація вибору етнічної належності. Даний процес можливий через те, що відбувається поступовий процес переходу від автоматичного повторення за дорослими певної етнокультурної поведінки, до оперування сукупністю знань про власні етнічні особливості, що є основою етнічної самосвідомості [12; 16].

Приблизно у 18-20 років людина визнає свою етнічну належність, яка залишається незмінною. Проте варто зазначити, що вплив соціального фактору на становлення етнічної ідентичності досить значний. Адже в першу чергу на

видозміну етнічної ідентичності впливають чинники, що пов'язані зі змінами у суспільстві.

Основними чинниками розвитку етнічної ідентичності в індивіда є:

- 1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;
- 2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);
- 3) статусні відносини між етнічними групами. Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися [13].

На усвідомлення людиною власної етнічної належності передусім впливає те, в якому середовищі вона існує – в поліетнічному чи моноетнічному. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивіду більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Особистість, яка живе в поліетнічному середовищі, значно раніше усвідомлює свою етнічну належність [22].

Так як на етнічну ідентичність передусім впливає суспільство з властивою йому динамікою, то можна зробити висновок, що ідентичність є набутою, а не вродженою якістю, і вкрай динамічним формуванням.

Шляхами формування та підтримки позитивної ідентичності у дитячому та дорослому віці є стратегія соціальної творчості, участь у змаганнях з представниками інших етнічних груп (наприклад, спорт), пошук підстав для самоповаги - ознайомлення з досягненнями представників рідної етнічної групи в сфері науки, економіки, мистецтва тощо [27].

Отже, у підлітковому віці з'являється мотивація вибору етнічної належності. Підліток, що зростає в поліетнічному середовищі, спілкується з представниками інших етносів та розширює знання про особливості своєї та інших етнічних груп. Це пришвидшує усвідомлення власної етнічної ідентичності.

Розділ II. Методи та методика дослідження

2.1. Методичні підходи до організації емпіричних досліджень етнічної свідомості

Проблема пошуку методів вивчення етнічної свідомості особистості на сьогодні є особливо актуальною.

На думку Горбунової В.В., без підбору адекватного дослідницького інструментарію неможливо говорити про достовірність результатів при дослідженні структури свідомості особистості. «Вирішення проблеми автентичності неможливе без методів та процедур, які б максимально наближували дослідницькі реконструкції до вивчення структури свідомості особистості» [5, с. 21]. Для дослідження структури свідомості застосовують як стандартизовані, так і не стандартизовані методи: опитувальники, анкети, проєктивні техніки, різні варіанти шкалювання, психосемантичні методи та інші. Кожен із методів, конкретних технік їх застосування, має як свої позитивні, так і негативні сторони [23].

Для вивчення структури свідомості особистості варто використовувати проєктивні та напвіпроєктивні методики та техніки. Адже саме при роботі з такими методиками досліджувані самостійно створюють дослідницький матеріал - в усній або письмовій формі вільно висловлюють свою думку, ставлення до чогось або когось спроектовуючи її на малюнки, літературні нариси.

Про переваги досліджень, у яких респонденти мають свободу вибору вказує і В.В. Горбунова: «Можливість самостійно описати свої погляди, задати власні позиції на оціночних шкалах, виділити необхідні характеристики в ході порівняння об'єктів або асоціювання, – все це шляхи наближення до автентичного змісту свідомості досліджуваних, забезпечення смислослабкової відповідності» [5, с. 23].

Застосовуючи методи математичної статистики, зокрема факторного та кластерного аналізів, ми можемо поєднати елементи структури свідомості у

цілісну систему, що дозволить найбільш точно описати досліджувану підструктуру свідомості особистості [5]. В.Ф. Петренко зауважує, що математична обробка полегшує інтерпретацію та аналіз системи зв'язків у свідомості особистості: “Етап математичної обробки не породжує нового змісту, а дозволяє представити вихідні дані в компактній, добре структурованій формі, зручній для аналізу і подальшої інтерпретації” [19, с. 219].

При інтерпретації отриманих результатів може виникнути проблема «суб'єктивізму». Адже, дослідник, в залежності від особистісних та професійних якостей, може вплинути на достовірність результату. Даного аспекту можна уникнути, якщо досліджувані самостійно виставлятимуть числові показники для подальшого математичного обрахунку, що як стверджує О.Г. Шмельов: “звільняє результати дослідження від впливу системи значень самого дослідника” [32, с. 90].

Психосемантичні методи за умови вільного збору емпіричних даних у поєднанні з методами математичної статистики дозволяють як найточніше наблизитися до конструкту свідомості особистості з більш повним розумінням взаємозв'язків у даній системі.

Проблематика пошуку та застосування релевантних методів та методик у дослідженні імпліцитних теорій має вкрай суперечливий характер. Здебільшого підбір інструментарію залежить від мети дослідження, досвіду та професійної компетентності дослідника.

2.2. Методика та процедура дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків

Емпіричне дослідження особливостей образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків здійснювали за допомогою проєктивного методу.

Дослідники вказують на особливості застосування проєктивного методу у вивченні етнічної свідомості особистості:

- 1) відсутність оціночних суджень (як з боку дослідника, так і з боку респондента);
- 2) мінімальний вплив дослідницьких гіпотез;
- 3) відсутність установки і можливість для глибокої рефлексії;
- 4) інтерес респондента до нестандартних методик;
- 5) можливість отримати інформацію, що знаходиться з підсвідомості респондента (наприклад, на емоційному та символічному рівнях);
- 6) можливість вивчити етнокультурні особливості осіб, які належать до іншого культурного контексту [17].

Варто зауважити, що проєктивний метод має і діагностичні обмеження. Об'єктивність отриманих результатів та їх інтерпретації значною мірою залежить від особистості дослідника (як від рівня професійної компетенції, так і особистісних якостей). Здебільшого це спричинено відсутністю стандартизованого алгоритму аналізу проєктивного матеріалу в етнопсихологічних дослідженнях.

Методика та процедура дослідження

Дослідження образу «України» в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків було проведено за допомогою авторської проєктивної методики – «Заверши картину».

Комплексний аналіз психосемантичної проєкції несвідомого в малюнку та роз'яснення, тлумачення автором зображеного дозволяє відтворити образ об'єкту у свідомості досліджуваного.

Досліджуваному пропонують аркуш паперу А-4, на якому зображений контур України, простий та кольорові олівці (червоний, рожевий, оранжевий, синій, зелений, коричневий, чорний) та пропонують доповнити малюнок (див. додаток А).

Інструкція: «Перед тобою малюнок, на якому намічені обриси України. Заверши цей малюнок так, як тобі хочеться. За бажанням використовуй для роботи один, декілька або усі олівці».

Дослідження за методикою «Заверши картину» проводиться індивідуально. Передбачає 2 етапи:

- 1) доповнення малюнку (невербальна частина);
- 2) нестандартизована бесіда за малюнком (вербальна частина).

Орієнтованій перелік запитань:

- Розкажи про свій малюнок, що на ньому зображено?
- Де на цій карті твій дім?
- Що означає для тебе той чи інший елемент зображення?
- Який колір із обраних тобі подобається найбільше?

Організація дослідження

Дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків проводилося на базі Міжнародного дитячого центру Артек. УА. протягом 2017 року.

Участь в дослідженні взяли 100 осіб – 50 хлопців та 50 дівчат двох вікових груп – молодшого шкільного (6-9 років) та підліткового віку (13-15 років).

До дослідження залучалися діти з п'яти регіонів України:

- Північного (Житомирська, Київська, Чернігівська області);
- Західного (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька та Закарпатська області);
- Центрального (Сумська, Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області);
- Східного (Харківська, Донецька, Луганська області);
- Південного (Запорізька, Херсонська, Одеська та Миколаївська області, а також Автономна Республіка Крим).

До вибірки були включені лише ті діти, які разом з батьками проживали в одному регіоні не менше 5 років (молодші школярі) та 10 років (підлітки).

Розділ III. Результати дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків

3.1 Загальна характеристика типів образу України в етнічній свідомості дітей

Аналіз малюнків та вербальних висловлювань досліджуваних молодшого шкільного та підліткового віку, що проживають у різних регіонах країни, дозволив виокремити три основні типи образу України в свідомості дітей:

- позитивний;
- нейтральний;
- негативний.

Критеріями виокремлення згаданих типів є такі характеристики:

- предмети і істоти, що зображені на малюнку (кількість предметів і істот, де вони зображені на малюнку, їх привабливість і особиста значимість для дитини);
- кольори, які досліджуваний використав при роботі (кількість кольорів, які кольори домінують; поєднання кольорів);
- загальний емоційний стан досліджуваного під час виконання малюнку і в ході бесіди з дослідником (роботу виконує охоче чи неохоче, ретельно чи недбало, які емоції домінують);
- спонтанні коментарі досліджуваного під час роботи над малюнком та вербальні висловлювання в ході бесіди (кількість вербальних висловлювань, що саме із зображеного коментує досліджуваний, характер висловлювань).

Ознаками *позитивного образу* України у свідомості досліджуваних слугують такі характеристики:

- рослинний і тваринний орнамент, зображення усміхнених людей (жінок і чоловіків) та рукостискань;

- наявність у дітей нейтральних чи позитивних емоцій під час малювання та у ході бесіди з дослідником (посміхаються, наспівують щось веселе);
- позитивні вербальні коментарі малюнка («грайливе сонечко», «ці квіти дуже схожі на ті, що ростуть біля мого дому»).

Малюнки досліджуваних, які мають позитивний образ України, представлені у додатку Б.

Про *нейтральний образ* України у свідомості дітей свідчать такі характеристики:

- позначення на малюнку переважно типової, стереотипізованої символіки: тризуба, прапора, рушника;
- використання, зазвичай, національних кольорів (блакитного у поєднанні з жовтим та червоного у поєднанні з чорним);
- акцент на зображенні рельєфу країни – позначення гірської місцевості, моря, лісів і т.д.;
- відсутність яскраво виражених позитивних або негативних емоцій у досліджуваного під час виконання роботи;
- нейтральні вербальні висловлювання («на сході багато шахт, де працюють люди, а на півдні – море»; «тут зображена Говерла і ліси Карпат» тощо).

Малюноки досліджуваних, які мають нейтральний образ України, представлені у додатку В.

Ознаками *негативного образу* України у свідомості молодших школярів та підлітків є такі характеристики:

- зображення на малюнку предметів і істот, що мають негативну семантику (вороже налаштовані або сумні жіночі та чоловічі обличчя, подертий одяг, закривавлені руки, зброя, ланцюги, мотузки, шипи, яскраві спалахи – вогонь, блискавка, які досліджувані пояснюють як вибух, страх, біль);

- переважання холодних, темних кольорів;
- переважання негативних емоцій (сум, страх, роздратування, відраза);
- негативно забарвлені вербальні коментарі («то грім від танків, а не дощу, тепер шуму боюсь»; «на нас накричав дядько у військовій формі з автоматом в руках, сестра дуже злякалась і довго плакала»).

Малюнки дітей, які мають негативний образ України, представлені у додатку Д.

3.2. Особливості образу України в етнічній свідомості молодших школярів

Проведене емпіричне дослідження дозволило виокремити особливості образу України в етнічній свідомості учнів початкових класів.

В ході дослідження було помічено, що молодші школярі велику увагу приділяють вибору кольорів та процесу зафарбовування. При виконанні малюнку діти перебирають кольори, спочатку вони зафарбовують увесь контур карти, а потім зосереджуються на промальовуванні деталей. Зазвичай, учні початкових класів роблять акцент на місці свого проживання – області України, з якої вони родом, однак наповнюють об'єктами й інші частини контуру карти (додаток Ж.).

Молодші школярі використовують при інтерпретації своїх малюнків здебільшого приклади з казок, історій, приказок та інших фольклорних творів саме своєї місцевості (навіть коли характеризується одне й те ж зображення – представники західної України згадують коломийки, північної – оповіді, східної – характерні для їх місцевості приказки тощо).

В результаті дослідження було встановлено, що в учнів початкових класів з різних регіонів країни домінують різні типи образу України (див. табл. 3.1).

Позитивний образ України мають переважно представники Західного, Північного та Південного регіонів країни (70%, 60% та 50% дітей відповідно). У досліджуваних зі Східного регіону позитивний образ рідної країни зустрічається менше ніж у третині випадків (30%).

Таблиця 3.1

Узагальнені результати дослідження образу України в свідомості молодших школярів, що проживають у різних регіонах країни

Регіон України	Тип образу України		
	позитивний	нейтральний	негативний
Північний	60%	30%	10%
Західний	70%	20%	10%
Центральний	40%	40%	20%
Східний	30%	20%	50%
Південний	50%	30%	20%
Разом	50%	28%	22%

Нейтральний образ України найчастіше демонструють представники Центральної України – 40% досліджуваних.

Негативний образ України характерний для половини (50%) дітей, зі Східного регіону. Малюнки цієї групи дітей насичені негативними зображеннями (зброя, кров, темні кольори). У процесі аналізу намальованого діти дають негативні вербальні коментарі, відчувають невдоволення, страх, смуток.

В цілому позитивний образ України мають 50% усіх досліджуваних молодших школярів, нейтральний образ – 28% та негативний – 22% дітей.

Отже, орієнтовно четвертина учнів початкових класів потребують психологічної підтримки формування етнічної свідомості. Така підтримка в першу чергу потрібна дітям зі Східного регіону України. Є доцільним для цієї категорії дітей розробити просвітницькі, розвивальні та корекційні заняття, спрямовані на формування позитивного образу рідної країни та підтримки розвитку етнічної ідентичності.

3.3. Специфіка образу України в етнічній свідомості підлітків

Проведене емпіричне дослідження дозволило виокремити особливості образу України в етнічній свідомості підлітків.

Виявлено, що у процесі малювання підлітки надають багато уваги об'єму і кольору зображення та заповнюють аркуш майже повністю – навколо контурів України створюють щось, на зразок обрамлення.

На малюнках підлітків є велика кількість написів, чого взагалі не спостерігається у роботах молодших школярів. Здебільшого це патріотичні та політичні гасла («Слава Україні! Героям Слава!», «Борітеся – поборете!»), а також рядки віршів («У цьому полі синьому як льон...», «Бо москалі злії люди – роблять лихо з вами»)). У роботах хлопців зустрічається нецензурна лайка (додаток Е.).

У процесі створення малюнку більшість досліджуваних роблять акцент на місці свого проживання (більше деталізують та розфарбовують) та частково ігнорують інші частини країни.

При інтерпретації малюнків часто зустрічається присвійні займенники «я», «мої», «мене». Подекуди, використовують як пояснення рядки вірша («...у мене вдома, у бабусі, так само як у вірші Стуса – поле синє як льон, згадала, то і синім зафарбувала, гарно ж...»).

Проведене емпіричне дослідження показало, що в підлітків, які проживають в різних регіонах країни домінують різні типи образу України. (див. табл. 3.2).

Позитивний образ України притаманний представникам Західного та Північного регіонів країни (100% та 50% підлітків відповідно). У досліджуваних зі Східного регіону позитивний образ рідної країни зустрічається лише у 10% випадків.

Нейтральний образ України демонструють переважно представники Північного, Південного та Центрального регіонів – (40% досліджуваних у кожній групі).

Таблиця 3.2

Узагальнені результати дослідження образу України
в свідомості підлітків, що проживають у різних регіонах країни

Регіон України	Тип образу України		
	позитивний	нейтральний	негативний
Північний	50%	40%	10%
Західний	100%	0%	0%
Центральний	30%	40%	30%
Східний	10%	20%	70%
Південний	40%	40%	20%
Разом	46%	28%	26%

Негативний образ України характерний для більшості підлітків зі Східного регіону (70%). Саме у досліджуваних цієї групи у малюнках домінують негативно забарвлені зображення (стомлені, сумні обличчя; спалахи вогню, блискавки; шипи та ланцюги, що зв'язують, придушують; темні кольори). У процесі аналізу власних малюнків підлітки дають негативні коментарі, відчувають невдоволення, біль і смуток, коли говорять про рідну країну.

Отже, позитивний образ України мають 46% досліджуваних підліткового віку, нейтральний образ – 28%, і негативний – 26%.

Психологічна підтримка розвитку та збереження позитивної етнічної ідентичності буде доречною для четвертини досліджуваних підлітків. В першу чергу такої підтримки потребують діти зі Східного регіону України.

3.4. Порівняльний аналіз особливостей образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків

Проведене дослідження показало ряд спільних і відмінних характеристик образу України молодших школярів і підлітків з різних регіонів країни.

Встановлено, що досліджувані обох вікових груп мають *схожі характеристики створення малюнків*:

1. У переважній більшості робіт (97%) було центральне зображення, доповнене іншими деталями.
2. На 98% малюнків відтворені об'єкти, що мають етнічні ознаки (рушник, калина, тризуб, віночок, шабелина, вишиванка, прапор та ін.). Частина зображень розфарбовані у національні кольори – жовтий та блакитний, а також червоний і чорний.

Молодші школярі і підлітки, що проживають у різних регіонах України, мають такі *особливості виконання малюнків*:

1. Представники Східного регіону надають перевагу холодним і темним кольорам у поєднанні з яскравими елементами (вогонь, блискавка). У роботах дітей переважають чоловічі образи (козаки, військові, чоловіки). У малюнках досліджуваних з лінії фронту зустрічається гостра і вогнепальна зброя, ланцюги та мотузки (додатки К.та Л.). В окремих дітей зі Сходу України є поєднання на малюнках усміхнених, щасливих людей, квітів, пташок та елементів військової амуніції.
2. Досліджувані з Північної та Центральної України у процесі малювання використовують всю палітру кольорів, однак перевагу надають яскравому оранжевому і зеленому кольорам. Багато дітей малюють жіночий образ у центрі карти, поряд розташовують квіти та тварин. Досліджувані пишуть на аркуші націоналістичні гасла або рядки з віршів.
3. Представники Південного регіону над малюнками працюють найдовше. У їх роботах частіше, ніж у досліджуваних з інших частин України зустрічаються національні (тризуб, прапор) та етнічні символи (пшениця, калина, солов'ї, кобза, рушник).
4. Досліджувані Західного регіону у процесі малювання використовують всю палітру кольорів. Центральною фігурою є сім'я, а не окремий чоловічий чи жіночий образ. Значну увагу діти приділяють рослинному та тваринному орнаментам.

Результати дослідження показали *спільні характеристики образу України молодших школярів та підлітків:*

1. Центральною складовою етнічної свідомості молодших школярів та підлітків є мала Батьківщина – діти обох вікових груп при виконанні малюнку роблять акцент на місці свого проживання – частині України, з якої вони родом (деталізують зображення, краще промальовують об'єкти, надають перевагу яскравим кольорам).
2. Позитивний образ України характерний для половини досліджуваних обох вікових груп (для 50% молодших школярів та 46% підлітків).
3. Негативний образ України притаманний для четвертини дітей обох вікових груп (для 22% молодших школярів та 26% підлітків).
4. В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають в Західному регіоні, домінує позитивний образ України (у 70% молодших школярів та 100% підлітків).
5. В етнічній свідомості дітей обох вікових груп з Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується нейтральний образ України.
6. В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають у Східному регіоні, домінує негативний образ країни (у 50% молодших школярів та 70% підлітків).

У образі України молодших школярів та підлітків виявлено такі основні відмінності:

1. Для молодших школярів образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями – діти замальовують увесь контур карти, але не виходять за його межі; для підлітків образ рідної країни є цілісним утворенням, що пов'язаний з іншими подібними утвореннями – вони виходять за межі карти і символічно позначають сусідні країни.
2. На відміну від підлітків, молодші школярі у ситуації опису власних малюнків використовують приклади з казок, історій, приказки та інші фольклорні

твори своєї місцевості (представники Західного регіону згадують коломийки, Північного – оповіді, Східного – характерні для їх місцевості приказки).

3. На відміну від молодших школярів, підлітки поряд з невербальними засобами для окреслення образу України активно використовують вербальні засоби. На малюнках цієї групи досліджуваних графічне зображення поєднано з написами – патріотичними висловами, рядками поезій. Очевидно, у досліджуваних цієї групи – етнічна свідомість зазнає якісних змін. Підліткам важливо «вербалізувати» власну ідентичність.
4. У порівнянні з молодшими школярами підлітки є дещо більш критичними. Відсоток дітей у згаданій віковій групі, що мають позитивний образ України, є нижчим, ніж у молодшому шкільному віці (46% і 50%), а відсоток дітей, що мають негативний образ країни, вищим (26% і 22 %).

Отже, гіпотеза нашого дослідження підтвердилася. Молодші школярі та підлітки, які проживають у різних регіонах України, мають різні типи образу рідної країни. В етнічній свідомості представників Західного регіону домінує позитивний образ України. У досліджуваних Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується нейтральний образ. У молодших школярів і підлітків зі Східного регіону домінує негативний образ України.

На нашу думку, отримані результати обумовлені соціально-політичними умовами, в яких зростають діти. Негативний образ України домінує у досліджуваних, що проживають або на самій лінії розмежування фронту, або знаходяться дуже близько до місця проведення бойових дій. Чим далі від фронту знаходяться домівки дітей, тим більш позитивний образ України вони мають.

Проведене дослідження показує, що психологічна підтримка позитивної етнічної ідентичності в першу чергу потрібна молодшим школярам та підліткам зі Сходу України.

Висновки

Становлення етнічної свідомості особистості є важливою теоретичною та прикладною проблемою. Питання формування етнічної свідомості особистості вивчали М.Й. Боришевський, В.В. Горбунова, О.В. Савицька, Г.У. Солдатова, Л.М. Співак, О.Г.Шмельов та інші автори.

Традиційно етнічну свідомість дослідники розглядають як систему поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Важливими етапами формування етнічної свідомості є молодший шкільний і підлітковий вік.

Для дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів і підлітків було використано авторський діагностичний інструмент «Заверши картину». Дана метода складається з двох частин: доповнення малюнку (невербальна частина) та нестандартизованої бесіди за малюнком (вербальна частина). Досліджуванім пропонується на аркуші паперу формату А-4, на якому зображений лише контур України, кольоровими олівцями доповнити малюнок так, як вони бажають.

Дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків проводилося на базі Міжнародного дитячого центру Артек. UA. Участь в дослідженні взяли 100 осіб – 50 хлопців та 50 дівчат двох вікових груп – молодшого шкільного (6-9 років) та підліткового віку (13-15 років) з п'яти регіонів України: Північного, Південного, Центрального, Східного та Західного. До вибірки були включені лише ті діти, які разом з батьками проживали в одному регіоні не менше 5 (молодші школярі) та 10 років (підлітки).

Проведене дослідження показало ряд спільних і відмінних характеристик образу України в етнічній свідомості молодших школярів і підлітків з різних регіонів країни.

Спільні характеристики:

- Центральною складовою етнічної свідомості молодших школярів та підлітків є мала Батьківщина – діти обох вікових груп при виконанні малюнку роблять акцент на місці свого проживання – частині України, з якої вони родом (деталізують зображення, краще промальовують об'єкти, надають перевагу яскравим кольорам).
- Позитивний образ України характерний для половини досліджуваних обох вікових груп (для 50% молодших школярів та 46% підлітків).
- Негативний образ України притаманний для четвертини дітей обох вікових груп (для 22% молодших школярів та 26% підлітків).
- В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають в Західному регіоні, домінує позитивний образ України (у 70% молодших школярів та 100% підлітків).
- В етнічній свідомості дітей обох вікових груп з Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується нейтральний образ України.
- В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають у Східному регіоні, домінує негативний образ країни (у 50% молодших школярів та 70% підлітків).

У образі України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків виявлено такі *основні відмінності*:

- Для молодших школярів образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями – діти замальовують увесь контур карти, але не виходять за його межі; для підлітків образ рідної країни є цілісним утворенням, що пов'язаний з іншими подібними утвореннями – вони виходять за межі карти і символічно позначають сусідні країни.
- На відміну від підлітків, молодші школярі у ситуації опису власних малюнків використовують приклади з казок, історій, приказки та інші

фольклорні твори своєї місцевості (представники Західного регіону згадують коломийки, Північного – оповіді, Східного – характерні для їх місцевості приказки).

- На відміну від молодших школярів, підлітки поряд з невербальними засобами для окреслення образу України активно використовують вербальні засоби. На малюнках цієї групи досліджуваних графічне зображення поєднане з написами – патріотичними висловами, рядками поезій. Очевидно, у досліджуваних цієї групи етнічна свідомість зазнає якісних змін. Підліткам важливо «вербалізувати» власну ідентичність.
- На відміну від молодших школярів підлітки є дещо більш критичними. Відсоток дітей у згаданій віковій групі, що мають позитивний образ України, є нижчим, ніж у молодшому шкільному віці (46% і 50%), а відсоток дітей, що мають негативний образ країни, вищим (26% і 22 %).

Отже, гіпотеза нашого дослідження підтвердилася. Молодші школярі та підлітки, які проживають у різних регіонах України, мають різні типи образу рідної країни. В етнічній свідомості представників Західного регіону домінує позитивний образ України. У досліджуваних Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується нейтральний образ. У молодших школярів і підлітків зі Східного регіону домінує негативний образ України.

Щонайменше четвертина досліджуваних обох вікових груп потребують психологічної підтримки формування етнічної свідомості. Така підтримка в першу чергу потрібна молодшим школярам та підліткам зі Східного регіону України. Є доцільним для цієї категорії дітей розробити просвітницькі, розвивальні та корекційні заняття, спрямовані на формування позитивного образу рідної країни та підтримку етнічної ідентичності.

Перспективи дослідження полягають у пошуку шляхів та методів психологічної підтримки позитивної етнічної ідентичності дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

Список використаних джерел

1. Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / Боришевський М. // Соц.-психол. вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ю. та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 138-144.
2. Бэрон Р., Керр Н., Миллер Н. Социальная психология группы: процессы, решения, действия. – СПб., 2003. – 272 с.
3. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак; [пер. с англ. и нем. В. И. Карасика и Н. Н. Трошиной]. – Волгоград : Перемена, 1997. – 139 с.
4. Горбунова В.В. Етнічний світ у малюнках дітей / Соціальна психологія. – №6 (8). – 2004. – С. 77-85.
5. Горбунова В.В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій// Соціальна психологія. – №4 (30). – 2008. – С. 17-28.
6. Горбунова В.В. Психологічні особливості розвитку етнічної свідомості в юнацькому віці / Педагогіка і психологія – № 1. – 2006. – С. 47-56.
7. Гріньова О.М. Психологічні особливості етнічного розвитку особистості на ранніх етапах онтогенезу// Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Актуальні проблеми практичної психології", м. Глухів, – 2016. – С. 33-36.
8. Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. 1. – Поняття та терміни. – К., 1997. – 140 с.
9. Загороднова В. Ф. Стереотипи свідомості сучасного світу в контексті шкільного навчання української мови// Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Психологія і педагогіка». – №29. – С. 9 -14
10. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов – СПб: Речь, 2000. – 249 с.

11. Кон И. С. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков / И.С. Кон // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–201.
12. Красавский Н. А. Аксиологическая лингвистика и этнознание / Н. А. Красавский // Аксиологическая лингвистика: проблемы изучения культурных концептов и этнознания: Сб. науч тр. – Волгоград: Изд-во “Колледж”, 2002. – С. 3-8.
13. Левкович В. П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания / В. П. Левкович, Н. Г. Панкова // Социальная психология и общественная практика. – М., 1995. – С. 138-153.
14. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. – 2006. – № 12. – С.162-168.
15. Нельсон Т. Психология предрассудков. Секреты шаблонов мышления, восприятия и поведения. — СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2003. – 384 с.
16. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. – М., 2002. – 216 с.
17. Отрищенко Н.В. Перспективи застосування методу проєктивного малюнку у соціологічному дослідженні// Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна - № 1045. – 2013. – С. 75-79.
18. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с.
19. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: МГУ, 1988. – 208с.
20. Просекова В.М. Динамика профессионального самосознания психологов-практиков (психосемантический аспект): Автореф. дис... канд. псих. наук. – Казань, 2001. – 23 с.
21. Савицька О.В., Співак Л. М. Етнопсихологія: Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.
22. Слободян Р. Р. Етнічна самосвідомість як духовна передумова ідентифікації особи/ Р. Р. Слободян //Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – С. 20-22.

23. Солдатова Г.У. О методических проблемах этнопсихологического исследования. / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – №4. – С. 3-45.
24. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
25. Співак Л.М. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л.М. Співак // Вісник Чернігівського нац. педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 1. – Вип. 103. – С. 138–142.
26. Ставицький Г. А. Використання проєктивних методик у дослідженні етнічної самосвідомості особистості старшого юнацького віку. / Г. А. Ставицький // Актуальні проблеми психології: [Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України]. Том. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 11. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 415 с. – С. 383–393.
27. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
28. Улыбина Е.В. Категория врожденного и место субъекта в имплицитной теории личности // <http://kogni.narod.ru/tagiuri.htm>
29. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001. – 263 с.
30. Хотинец В.Ю. Зависимость развития интегральной индивидуальности от особенностей этнического самосознания // Психол. журн. – 1999. – № 1. – С. 114-119.
31. Хотинец В.Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в вузе // Вопр. психол. – 1998. – № 3. – С. 31-43.
32. Шмелев А.Г. Традиционная психометрика и экспериментальная психосемантика: объектная и субъектная парадигмы анализа данных // Вопросы психологии. – 1982. – №5. – С. 34-36.

Додатки**Додаток А****Бланк методики «Заверши картину»**

Додаток Б

Роботи досліджуваних, які мають позитивний образ України

Б.1. Малюнок молодшого школяра, який має позитивний образ України

Б.2. Малюнок підлітка, який має позитивний образ України

Додаток В

Роботи досліджуваних, які мають нейтральний образ України

В.1. Малюнок молодшого школяра, який має нейтральний образ України

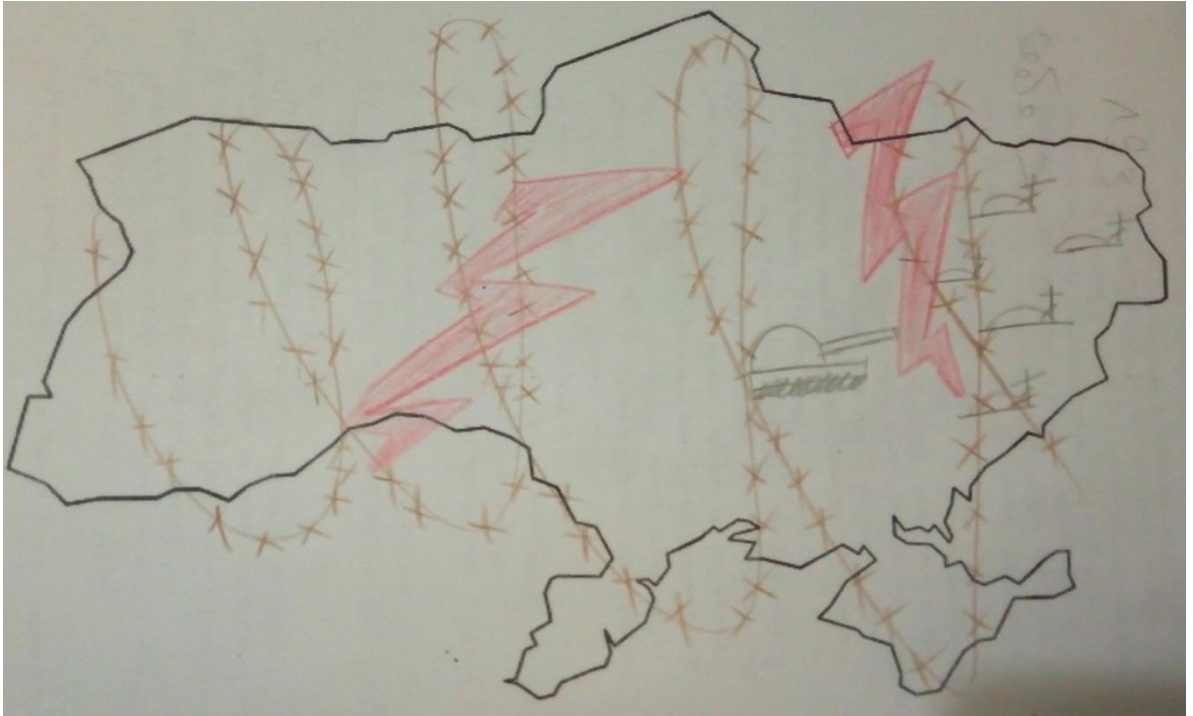
В.2. Малюнок підлітка, який має нейтральний образ України

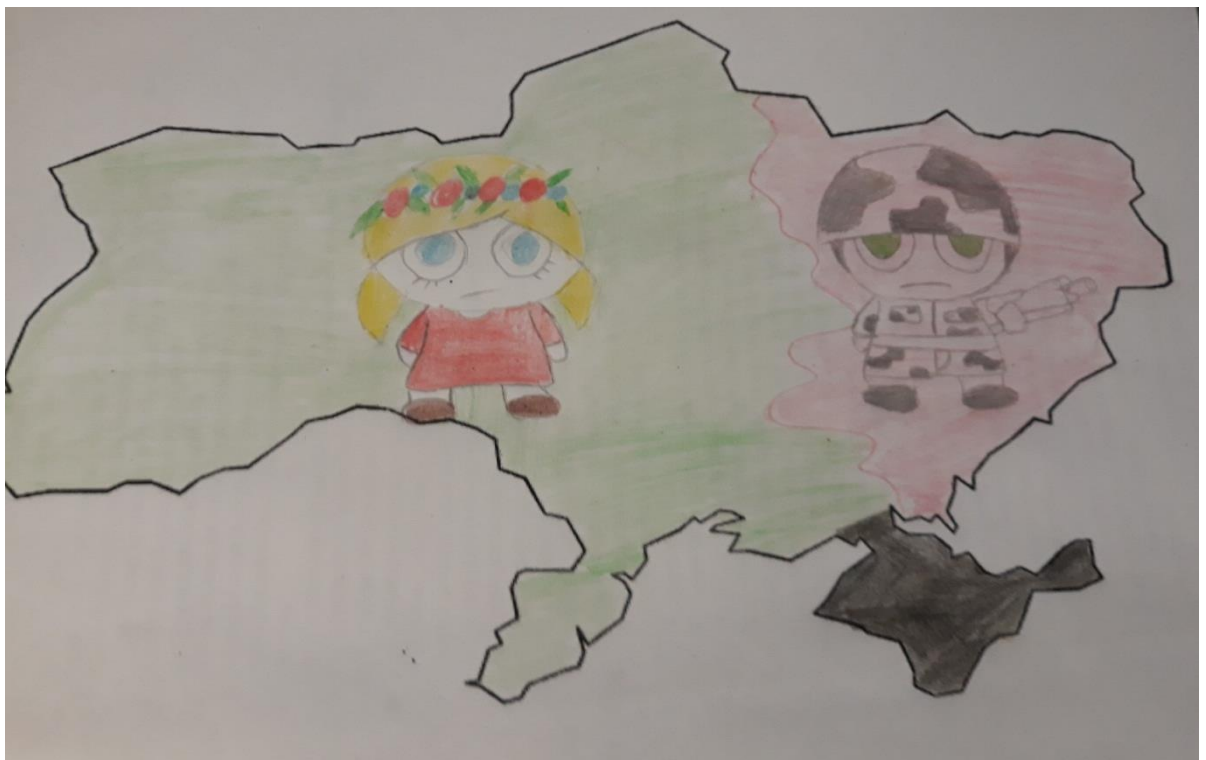
Додаток Д

Роботи досліджуваних, які мають негативний образ України

Д.1. Малюнок молодшого школяра, який має негативний образ України

Д.2. Малюнок підлітка, який має негативний образ України

Додаток Ж

Типові роботи досліджуваних молодшого шкільного віку

Д.1. Малюнок молодшого школяра з Південної України.

Д.2. Малюнок молодшої школярки з Західної України

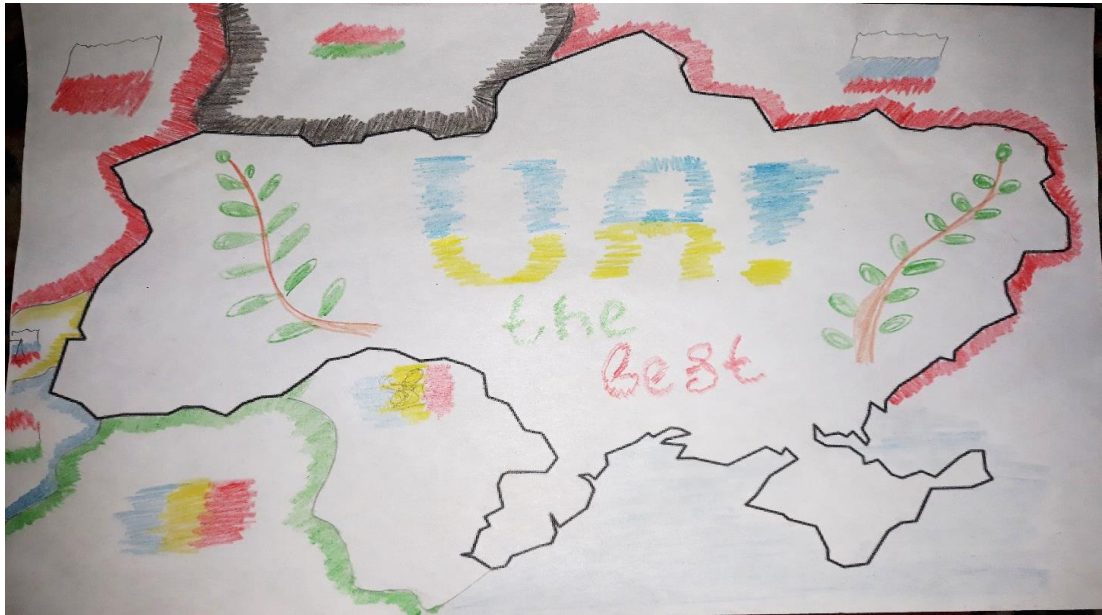
Особливості малюнків молодших школярів:

1. Увесь контур країни рівномірно зафарбований.
2. Деталізація зображення та кольоровий акцент на частині країни, звідки досліджувані родом (Південь України - промальований жовтим та блакитним кольорами; додатково намальовані рибки, морські зірки; Західна Україна – промальовані та розфарбовані гори і квітучі полонини).
3. Відсутній вихід за межі контуру країни та немає символічних позначень інших країн.
4. Відсутні будь-які вербальні позначення

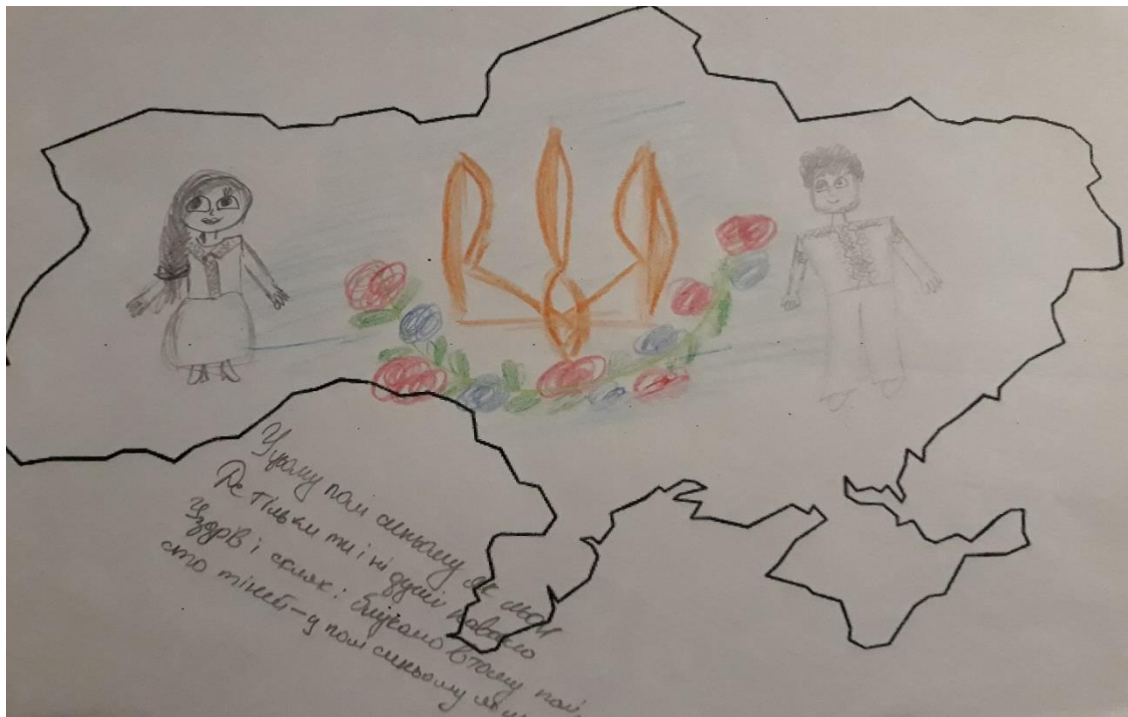
Додаток Е

Типові роботи досліджуваних підліткового віку

Е.1. Малюнок підлітка з Центральної України.

Е.2. Малюнок підлітка з Західної України

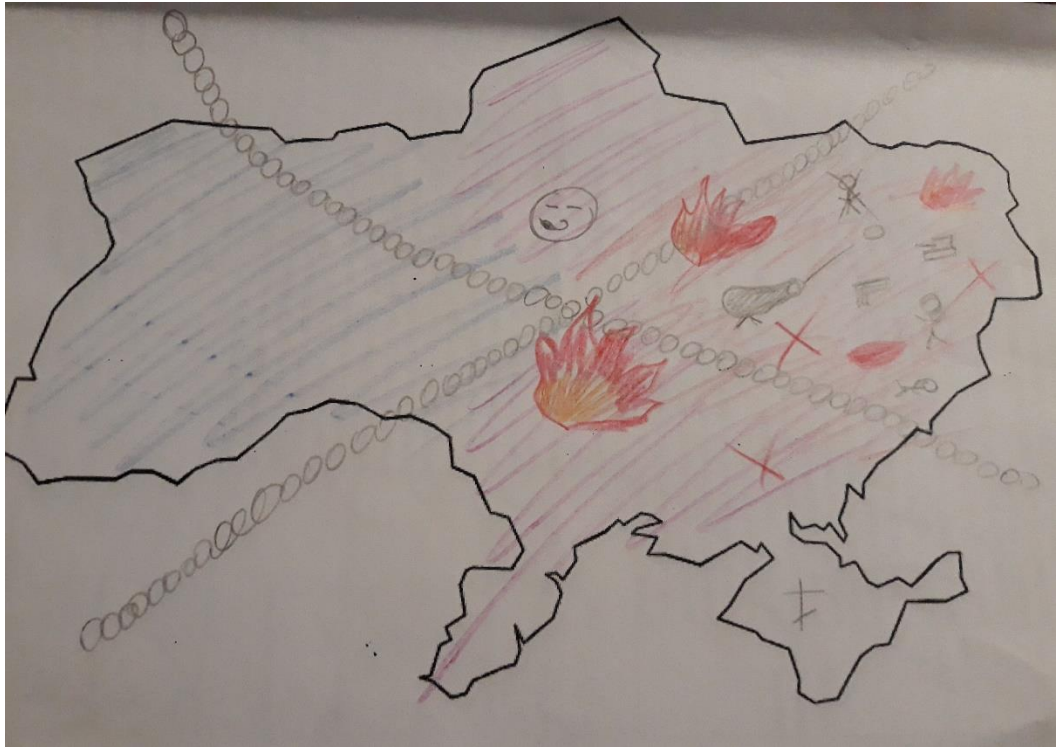
Особливості малюнків підлітків:

1. Аркуш для малювання заповнений повністю,.
2. Вихід за межі контуру країни та символічне позначення інших країн.
3. Є вербальні позначення (вірші, патріотичні та політичні гасла тощо).

Додаток К

Роботи молодших школярів зі Сходу України, які потребують психологічної підтримки позитивної етнічної ідентичності

К.1. Малюнок молодшого школяра зі Сходу України,
що містить зображення зброї, вибухів

К.2. Малюнок молодшого школяра зі Сходу України, що містить зображення
військової техніки

Додаток Л

Роботи підлітків зі Сходу України, які потребують психологічної підтримки позитивної етнічної ідентичності

Л.1. Малюнок хлопця-підлітка зі Сходу України, що містить лайку

Л.2. Малюнок дівчини-підлітка зі Сходу України із зображенням
скривавлених рук

